

: प्रकरण १ ले :

ग्रामीण कथा म्हणजे काय ? उदय विकास

मराठी साहित्यात मानवी जीवनाचे चित्रण कथा, कादंबरी, कविता, नाटक इत्यादी वाङ्मय प्रकारातून रेखाटले जाते. आधुनिक मराठी कथेचा विचार करता ती इंग्रजी वाङ्मयाच्या परिशीलनातून आली. तिची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न अनेक पाश्चात्य विद्वानांनी केला. मराठीतही तिची तात्त्विक स्वरूपात चर्चा झाली. ना. सी. फडके यांनी कथा म्हणजे, “शक्य तितक्या परिणामकारकरीतीने आणि शक्य तेवढ्या कमी पात्रप्रसंगांच्या साहाय्याने सांगितलेली एकच गोष्ट म्हणजे लघुकथा”^१ अशी व्याख्या केली आहे. वाचकांच्या मनावर एकचएक संस्कार ही कथा करत असते.

मराठीत ग्रामीण साहित्य विशिष्ट अशा जीवनाचा अनुभव आविष्कृत करणारे, त्या जीवनाची भौगोलिक माहिती देणारे एक वैशिष्ट्यपूर्ण साहित्य मानले जाते. तेथील भाषा ही त्याचे खास वैशिष्ट्य ठरते. या ग्रामीण साहित्यातून खेड्यातील शेती, तेथील जीवनपद्धती, निसर्ग, तेथे वावरणाऱ्या माणसांचे मन, त्यांचे आर्थिक, सामाजिक प्रश्न इ. गोष्टींना प्राधान्य दिले जाते. या साऱ्या गोष्टींशी ग्रामीण कथा एकनिष्ठ असते. तिचा अनुभव वैशिष्ट्यपूर्ण असून ती वास्तवतेला प्राधान्य देते.

ग्रामीण कथा म्हणजे काय ?

ग्रामीण कथा ही नागर कथेपेक्षा पूर्णपणे वेगळी मानली जाते. ग्रामीण कथेतून खेड्यातील जीवन पद्धतीचा आविष्कार होतो. तेथील शेती, निसर्ग, माती, गावगाडा या साऱ्यांशी ती निगडित असते. खेड्यातील संस्कृतीची प्रादेशिक वैशिष्ट्ये तिच्यात प्रतिबिंबित झालेली असतात. ग्राम जीवनात उद्भवणारे असंख्य प्रश्न, त्यांच्या अडीअडचणी, त्यांना पडलेल्या मर्यादा या ग्रामीण कथेतून चित्रित होतात. म्हणजेच ग्रामीण कथेत खास ग्रामीण अनुभूतीला प्राधान्य दिलेले आढळते. त्यामुळे ती अस्सल ग्रामीण ठरते.

भारत या शेतीप्रधान देशात जास्तीत जास्त मानवी जीवन खेड्यात पाहवयास मिळते. महाराष्ट्राची संपूर्ण जीवनपद्धती खेड्यातील आहे. या खेड्यातील माणूस परिस्थितीशी झुंज देत जीवन जगत असतो. निसर्गाशी, त्या मातीशी त्याचे जवळचे नाते असते. या संबंधीचे जे चित्रण ज्या कथेतून

साकार केले जाते तिला ग्रामीण कथा असे म्हटले जाते.

ग्रामीणत्व म्हणजे काय ? - ग्रामीण समाजात विशिष्ट परंपरागत उद्योग असतात. कुणब्याला केंद्रस्थानी मानून बारबलुतेदारांचे रिंगण त्याच्या भोवती असते. तो त्या खेड्यातल्या समाजपद्धतीचा आत्मा असतो. त्याचे चित्रण ग्रामीण साहित्याला जवळचे ठरते.

खेडी म्हटले की तिथे परिस्थितीने गांजलेली माणसे, लोकाचार, रूढी यांचे स्थान, चाकोरीबद्ध जीवनाचे तंत्र, रूढी परंपरेत अडकलेली व त्याचा भंग झाला तर गावगाडा देईल ती शिक्षा भोगणे असे त्यांचे जीवन. पिढ्यानपिढ्या अंधश्रद्धेच्या आहारी गेलेली जनता, जारणमारण, चेटुकमादुक, देवदेवर्षी या साऱ्या गोष्टी ग्रामीण समाजात जवळून पाहता येतात.

महाराष्ट्रात ऐंशी टक्के जनता खेड्यात राहात असल्याने शेती प्रधान संस्कृती पुढे आली आहे. ग्रामीण परिसरातील पिके, रीतीरिवाज, देवदेवता, धार्मिक आचारविचार यांनाही ग्रामीण जीवनात महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

डॉ. नागनाथ क्रेतापल्ले यांचे मते, “ग्रामीण जीवनातून फुलणारे, त्या वास्तवातून साकार होणारे साहित्य ग्रामीण असते. ग्रामीण भागात सर्वदूर पसरलेल्या समाजाची स्वतंत्र ग्रामसंस्कृती असते. ती शहरापेक्षा भिन्न असते. त्यामुळे त्याच्या मानवी स्वभावातही बदल दिसून येतो. येथे कृषिसंस्कृती ग्रामीण वास्तवतेचा पाया असते.”^२ ग्रामीण व प्रादेशिक या संज्ञात साम्य असले तरी त्या दोन्ही संज्ञा त्यांनी एकच मानल्या आहेत. अर्थात या दोन्ही संज्ञामध्ये समांतरत्व आढळते.

महाराष्ट्रीय समाज अनेक स्तरीय आहे. या समाजात वर्णव्यवस्था व जातीव्यवस्था फार पूर्वीपासून अस्तित्वात आहे. त्यामुळे उद्योग व्यवसाय, शिक्षण संस्कार, सामाजिक दर्जा, ज्ञानाची पातळी आणि रीतीरिवाज वेगवेगळे असलेले आढळतात. स्वातंत्र्योत्तर काळात या बहुजन समाजाच्या स्तराचे स्वरूप बदलले आणि सामाजिक, शैक्षणिक पातळीवर तिचे विकसन सुरू झाले. म्हणजेच ग्रामीण साहित्याच्या संदर्भात सामाजिक, वाङ्मयीन परिस्थिती बदलली.

ग्रामीण भागात सांस्कृतिक परंपरा जपणारे डोंबारी, कैकाडी, कडकलक्ष्मी, वाघ्यामुरळी,

जोगती, कुडमुड्या जोशी हे लोककलाकार आढळतात. ग्रामीण साहित्यातून त्यांचे चित्रण झालेले आढळते. खेड्यातल्या अनेक जाती आपली सांस्कृतिक परंपरा जपतात. अनेक संचित रूढी परंपरा पुढे घेऊन त्या चालत असतात या साऱ्यातून ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप स्पष्ट होते.

ग्रामीणत्व ही भूमिका अधिक समजून घेण्यासाठी गावगाडा, ग्रामसंस्कृती त्या विभागात असणारे दलित जीवन व त्या प्रदेशाचे चित्रण लक्षात घ्यावे लागते.

* ग्रामीण कथेची वैशिष्ट्ये :-

* निसर्ग :-

भारत या शेती प्रधान देशात जास्तीत जास्त मानवी जीवन खेड्यात दिसत असल्याने शेती व निसर्ग यांचा जवळचा संबंध आढळून येतो. शेतीवर निष्ठा असणाऱ्या शेतकऱ्याला त्या निसर्गाशी झुंज देत जगावे लागते. प्रसंगी त्याची शेती निसर्गावर अवलंबून असते. निसर्गात बदलणाऱ्या वातावरणाचा परिणाम वारंवार त्या शेतीवर होत असतो. त्यामुळे शेतकऱ्याला प्रसंगी झळही सोसावी लागते. त्याला बऱ्याचवेळा निसर्ग साथ ही करतो. परिणामी निसर्ग हा ग्रामीण जीवनातला एक अपरिहार्य घटक आहे. त्याला सोडून ग्रामीण जीवनाचा विचार केला जात नाही. म्हणून वारंवार या निसर्गाचे प्रतिबिंब ग्रामीण कथेत पडलेले पाहवयास मिळते.

* कृषि संस्कृती :-

ग्रामीण समाजात विशिष्ट परंपरात उद्योग असतात. कुणबी त्यांच्या केंद्रस्थानी असतो आणि त्याच्या भोवती बारा बलुतेदारांचे वर्तुळ फिरत असते. खेड्यातल्या समाजपद्धतीचा कुणबी हा आत्मा असतो. त्या कुणब्याचा शेती हा मुख्य व्यवसाय असल्याने लोहार, सुतार, कुंभार, कोळी, न्हावी, महार, परीट हे त्यांना प्रत्यक्षपणे मदत करतात. त्यांच्या उपजीविकेचे साधन त्या कुणब्याचे शेत उरते. त्यामुळे कुठल्याही प्रकारची आढकाठी न आणता तेही त्याच्याशी एकरूप होतात. असे चाकोरीबद्ध जीवन त्यांच्या पिढ्या जगत असतात. ग्रामीण संस्कृतीत या परंपरागत चाकोरीबद्ध जीवनाला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झालेले असते.

अशी ही कृषिसंस्कृती या खेड्यातल्या जीवनपद्धतीचा पाया ठरते. कुणबी जमीनीत राबून कष्ट करून पीक पिकवितो तेव्हा शेजाऱ्याशी होणारे हेवेदावे, भांडणे, मारामान्या, कोर्ट कचेऱ्या या सान्यांना एक वेगळेच महत्त्व प्राप्त होते. त्यामुळे हे सारे चित्रण ग्रामीण कथेत योग्य प्रकारच्या जाणीवेने रंगविले जाते. एकूणच ग्रामीण समाजातील मध्यमवर्गीय माणसाचे समग्र जीवन या कथाविषयाला केंद्रभूत ठरते.

* रूढी परंपरा व अंधश्रद्धा :-

खेडी म्हटले की तिथे परिस्थितीने गांजलेली माणसे, लोकाचार, रूढी यांचे स्थान, चाकोरीबद्ध जीवनाचे तंत्र, रूढी परंपरेत अडकलेली व त्याचा भंग झाला तर गावगाडा देईल ती शिक्षा भोगणे असे त्यांचे जीवन असते. या खेड्यात पिढ्यानपिढ्या अंधश्रद्धेच्या आहारी गेलेली जनता, जारणमारण, चेटुकमाटुक, देवदेवर्षी याना ऊत आलेला असतो. ग्रामीण समाजात या सर्व गोष्टी जवळून पाहता येतात व ग्रामीण कथेत त्याला महत्त्वाचे स्थान असते.

अपुणे शिक्षण व अज्ञान यामुळे खेड्यात अंधश्रद्धेच्या आहारी गेलेली माणसे जास्त आढळतात. संकटातून मुक्त होण्यासाठी विविध प्राण्यांचा दिला जाणारा बळी हे खेड्यात जास्त प्रमाणात आढळते. अशी ही अंधश्रद्धा ग्रामीण समाजात पिढ्यानपिढ्या जास्त प्रमाणात रूजली गेल्याने हे चित्रण ग्रामीण कथेला जवळचे ठरते.

* मुक्या प्राण्यावर प्रेम :-

ग्रामीण परिसरात वावरताना तिथला माणूस मुक्या प्राण्यावर जिवापाड प्रेम करणारा असतो. तर तो प्राणीही त्याच्याशी एकनिष्ठ राहणारा असतो. पिढ्यानपिढ्या आपले व मालकाचे असलेले पारंपरिक नाते तो सांगून जातो. खेड्यातल्या मुक्त संवेदनेच्या अंगाने अनुभवास येणारे हे प्राणीजीवन असते. तेथील समाजाशी किंवा व्यक्ती जीवनाशी त्याचा घनिष्ठ संबंध असतो. त्या परिसराशी ते निगडीत असते. तेव्हा ग्रामीण कथेतून त्याचे स्पष्ट व मुक्त दर्शन घडते.

*ग्रामीण मन :-

ग्रामीण संस्कृतीत मनाच्या प्रवृत्तीला महत्त्वाचे स्थान असते. माणूस पिढ्यानपिढ्या राबत असलेल्या मातीवर तो प्रेम करतो. पाऊसासाठी तो तळमळतो. स्वतःच्या व मुलांच्या पोटाची काळजी तो करतो. दुसऱ्याच्या दबावाखाली राबून पोटापुरती मजुरी मिळत नाही त्यामुळे तो तडफडत असतो. आपले कसे होणार या भावनेने त्याचे मन त्याला खात असते. एकूणच परिस्थितीच्या झंझावातात तो सापडतो. दैव फिरल्याने मनावर होणारा आघात, एकमेकांना समजून न घेतल्याने मनाची होणारी कुंचबणा व मनावरचा ताबा सुटल्याने मनाची मोठी घसरण होत असते. या साऱ्या गोष्टी ग्रामीण समाजात पाहावयास मिळतात. वाऱ्याप्रमाणे धावणारे, दबणारे, विचार न करता काहीही करण्यास भाग पाडणारे अवखळ व खट्याळ मन ग्रामीण माणसाच्या मनाचा वेध घेते. ज्या शेताच्या मातीत आपण राबतो तिला सोडून जाणार या काळजीने ते शेवटपर्यंत दुःख करत राहते. एकूणच ग्रामीण कथेत मनाच्या विविध प्रकारचे चित्रण प्रभावीपणे झालेले आढळते. मनाच्या प्रवृत्तीचा शोध घेणे हे ग्रामीण कथेत महत्त्वपूर्ण ठरते. कलात्मक जाणीव व्यक्त होऊन ती कथा पुढे सरकत असते.

* दारिद्र्य व अस्पृश्यता :-

ग्रामीण समाज परंपरेने वेगवेगळ्या स्तरावर आधारलेला असतो. त्या ग्रामीण माणसाचे जीवन सामाजिक संकेतानी जखडलेले असते. अस्पृश्य हा या समाजातला महत्त्वाचा घटक असतो. तो हिंदू समाजात असूनही दारिद्र्य व सामाजिक अन्यायाखाली दबला गेलेला असतो. त्याला सोसावी लागणारी वेदना टाहो फोडणारी असते. दारिद्र्य त्याच्या पाचवीला पुजलेले असते. अशा दरिद्री अस्पृश्य समाजाची सुखदुःखे व त्याच्या विषयीची कणव बऱ्याच ग्रामीण कथाकारांच्या कथेतून चित्रित झालेली असते. त्यांच्यावर होणाऱ्या सामाजिक अन्यायातून पुढे दलित साहित्याची निर्मिती महत्त्वपूर्ण मानली गेली. अस्पृश्य समाजाचे दुःख दलित कथेतून मांडले जाऊ लागले. ते दुःख स्वतः भोगलेले, अनुभवलेले होते.

ग्रामीण अस्पृश्यांचे दारिद्र्य शंकरराव खरात, अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथेतून वास्तवपूर्ण-रीतीने उलगडत गेले. जीवन जगताना होणाऱ्या जीवघेबी यातना, अवहेलना, पिळवणूक, किळसवाणे अनुभव हे सारे अस्पृश्यांच्या घरातील जीवन कथेतून रेखाटले गेले. काही अशिलल उल्लेखही

विपुल प्रमाणात या कथेतून साकारले जाऊ लागले. तेव्हा या अस्पृश्य समाजातील व्यक्तीला जास्तीत जास्त दारिद्र्याची पीडा सहन करावी लागली. त्यामुळे खून, दरोडे, मारामान्या या गोष्टींना त्याला सामोरे जावे लागले. त्यामुळे जीवनातील सूक्ष्म भागाचा वेध घेणारी दृष्टी काही ग्रामीण कथाकारांच्यात निर्माण झाली. आणि अस्पृश्य समाजाचे हे चित्रण कथेतून साकारले गेले.

अस्पृश्यतेच्या दुसऱ्या अंगाचा विचार उपेक्षित माणसाच्या विश्वाचा विचार करून करता येतो. अस्पृश्यतेच्या चित्रणाला वास्तवाचे अधिष्ठान असल्याने ते चित्रण एकसुरी रहाते. पण उपेक्षितांच्या जीवनातील चित्रण त्या ग्रामसंस्थेतील महार, मांग, चांभार, सुतार, सोनार या बलुतेदारांच्या जवळचे ठरते. ग्रामीण कथेत त्याचे प्रभावी दर्शन घडते.

* ग्रामीण कथेचा उदय व विकास :-

* ग्रामीण कथेचा प्रारंभ - हरिभाऊ आपटे :- “ग्रामीण कथेची प्रारंभीची प्रेरणा ही जीवनातील वास्तववादी अनुभूतीतून निर्माण झाली आहे.”^३ असे डॉ. आनंद यादव म्हणतात. त्यांनी मराठी ग्रामीण कथेची स्फूर्तीदाती म्हणून हरिभाऊ आपटे यांच्या ‘काळ तर मोठा कठिण आला’ या कथेकडे पाहिले. कारण तिच्या अगोदर ग्रामीण जीवनाचे चित्रण कोणत्याही कथेतून झालेले नाही. हे प्रकर्षाने लक्षात घेतले पाहिजे. इ. स. १८९७ ला महाराष्ट्रात प्रचंड मोठा दुष्काळ पडला तेव्हा त्या संदर्भातील इथंभूत माहिती हरिभाऊ आपटे यांना ‘डेक्कन सभेच्या’ दफतरात वाचायला मिळाली. माणसाच्या जीवनाची झालेली दयनीय अवस्था पाहून हरिभाऊंनी ‘काळ तर मोठा कठिण आला’ ही कथा लिहिली.

या कथेत पोटच्या पोरापेक्षाही प्रिय असलेली गुरे विकून एक रूपया हाती घेऊन रामजी गावी येतो. दुष्काळात गुरांनाच काय पण पोरानाही खायला नसते. गुरे विकत असताना ती खाटकाच्या दावणीला जाऊ नयेत म्हणून त्याची बायको जयाबाई हिने त्याला अट घातलेली असते. पण ती खाटकाच्या हाती पडतात. तेव्हा आलेला रूपाया खर्च करून पोट भरायचे नाही असे शपथेवर सांगून जयाबाई आपल्या पिऱ्या व हिऱ्या या मुलासह नवऱ्याला चाकरीसाठी शहरात पाठविते. तिथे दुकाने लुटणाऱ्या भणंग भिकाऱ्यांच्या दंग्यात ते सापडतात. त्यात पिऱ्या चेंगरून मरतो. उरलेले दोघे पोलिसांना सापडतात.

दुकानातील धान्य लुटण्याच्या आरोपावरून त्यांना पोलिसाकडून मारहाण होते व तिथे ते प्राणास मुकतात. मागे राहिलेली जयाबाई मजुरीच्या शोधार्थ निघते पण ती तिला मिळत नाही व भिक ही मिळत नाही. सारे शेजारी गांव सोडून निघून गेलेले असतात. पुढे एक मुलगा काहीतरी डसून मरतो. प्रेताची विल्हेवाट लावायला मदत मिळत नाही म्हणून ते घरात झाकून ती घराबाहेर पडते. मुलगी भीक मागण्यासाठी केव्हाच निघून गेलेली असते. शेवटी भुकेने शरीरातील त्राण नाहीसे झाल्याने तान्ह्या मुलासह ती एका झाडाखाली मरून पडते व गिधाडे त्यांची शरीरे फाडतात. अशी हृदयद्रावक रीतीने रामजीच्या कुटुंबाची वाताहत होते.

या कथेला वास्तवतेचा आधार असल्याने वातावरण प्रधान अशी ही एकजिनसी संस्कार घडविणारी कथा आहे. म्हणूनच आधुनिक ग्रामीण कथेचा पाया या कथेने घातला गेला असे म्हटले गेले आहे. ही कथा आपणास हकिकती सारखी वाटत असली तरी तिची ताकद मोठी आहे. मुळात शेतकऱ्यांच्या जीवनानुभवावर ही कथा लिहिलेली नसली तरी दुष्काळातील शेतकऱ्यांच्या वाट्याला येणारी, त्यांना अनुभवायला लावणारी परिस्थितीच त्यांनी रंगविली. नागरभाषा व नागर संवाद युक्त निवेदन या कथेत पाहावयास मिळते. कारण मुळात हरिभाऊंचा खास ग्रामीण वाण नव्हता. करुणेपोटी त्यांनी ही माहिती दिली तिलाच प्रा. चंद्रकुमार नलगे यांनी आद्य ग्रामीण कथा मानून “मराठी ग्रामीण कथेच्या पायरीखालची पायरी असे तिचे दर्शन आहे.”^४ असे म्हटले. व नामदेवांच्या पायरी प्रमाणे तिचे महत्त्व मानले.

१९२० नंतरच्या काळात महाराष्ट्रात गांधीवादाचा प्रभाव प्रचंड स्वरूपात पडला त्यात साम्यवाद व समाजवादाचीही भर पडली. संपूर्ण जीवनपद्धती बदलू लागल्याची चिन्हे दिसू लागली. भारत हा खेड्यांचा देश आहे हे जाणून गांधीजींनी ‘खेड्याकडे चला’ ही हाक दिली. खेड्यातील माणूस बदलला पाहिजे हा त्यांच्या मागचा उद्देश होता. म्हणून त्यांनी हा मूलमंत्र लोकांना दिला. याचा परिणाम संपूर्ण दूरवर पसरलेला प्रदेश आकृष्ट झाला व त्याचा विचार होऊ लागला. एकूणच साहित्यात ग्रामीण वाङ्मय, प्रादेशिक साहित्य असे शब्द येऊ लागले.

✱ मराठी ग्रामीण कथेचे अग्रदूत :- श्री. म. माटे -

मराठी ग्रामीण कथेला स्पष्ट रूप देणारे पहिले कथाकार म्हणून श्री. म. माटे यांच्याकडे पाहिले जाते. १९४१ साली त्यांचा ‘उपेक्षितांचे अंतरंग’ हा पहिला कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला आणि मराठी

ग्रामीण कथेला एक वेगळ्याच प्रकारचे वळण मिळाले. यापूर्वीची ग्रामीण कथा अद्भूतता, कल्पनारम्यता व काव्यमयतेत रमलेली दिसते तर कधी ती वास्तवापासून दूर गेलेली दिसते. या साऱ्या बंधनातून माटे यांनी कथेला मुक्त केले. कारण मुळात त्यांची लेखन प्रेरणा समाज घटकांशी संबंधित आहे. समाजसुधारणेची तळमळ मनात असल्याने व मुळात त्यांचा तो पिंडच असल्याने समाजातल्या दलित उपेक्षित या खालच्या वर्गाशी त्यांचा संबंध आला. त्यांच्या सुखदुःखाशी ते एकरूप झाले. त्यांचे जीवन, दारिद्र्य, त्यांच्या समस्या त्यांनी समजून घेतल्या व त्या दूर करण्याचा प्रयत्न केला. हे सारे माणुसकीच्या व समाजसेवेच्या नात्यातून केले. तेव्हा सखोल अनुभवातून त्यांची कथा प्रभावीपणे चित्रित झाली. म्हणजे जे अनुभवले तेच त्यांनी वास्तव स्वरूपात मांडले.

खालच्या स्तरातला दलित माणूस आपले दुःख, वेदना सहन करून उपेक्षित जीवन जगतो आहे हे त्यांनी गांधीर्याने मांडले म्हणजेच त्यांनी खरा ग्रामीण माणूस कथेतून साकार केला. खऱ्या अर्थाने ग्रामीण जीवनाच्या अंतरंगाचा विचार केल्याने आशय आणि अभिव्यक्तीदृष्ट्या त्यांची कथा वैशिष्ट्यपूर्ण ठरली.

माटे यांनी लिहिलेल्या काही हकिकती किंवा गोष्टी आत्मकथनातील प्रकरणे वाटत असली तरी निवेदन करताना त्यांनी सामान्य तत्त्वज्ञान मांडले. त्यांच्या निवेदनाची सातारी बोली भाषा वास्तव आहे. एकूणच नेमकी व नेटकी भाषा लिहिणारे ते पहिलेच ग्रामीण कथाकार आहेत. ग्रामीण माणसातील साधेपणा, हजरजबाबीपणा, त्यांची बोलण्याची ढब, जिद्द व उर्मी माट्यांनी जाणीवपूर्वक स्वीकारून आपल्या कथेत व्यक्तींना महत्त्वाचे स्थान दिले व बहुजन समाजापर्यंत ती कथा पोहचली. त्यामुळे ग्रामीण कथा वाङ्मयात त्यांचे सर्वोच्च स्थान नाकारता येत नाही म्हणून त्यांना 'ग्रामीण कथेचे अग्रदूत' असे म्हटले गेले. एकूणच त्यांच्यामुळे नवे दमदार लेखक त्यांच्या पावलावर पाऊल ठेऊन कथा क्षेत्रात उतरले व ग्रामीण कथा समृद्ध करण्याचे कार्य त्यांनी केले.

✽ मराठी नवकथाकार :- व्यंकटेश माडगूळकर :-

१९४५ च्या दरम्यान गंगाधर गाडगीळ, अरविंद गोखले, पु. भा. भावे व व्यंकटेश माडगूळकर यांनी नवकथा नावारूपाला आणली. त्यात व्यंकटेश माडगूळकरांची नवकथा ग्रामीण

जीवनाचा स्वतंत्र अविष्कार घेऊन पुढे आली. ग्रामीण व्यक्तिचित्रणे ते रंगवू लागले. माणसाच्या जीवनाला अधिक स्पर्श करून त्यांची कथा वास्तव चित्रण प्रभावीपणे करू लागली. एका विशिष्ट माणदेशी प्रदेशाचे चित्रण करून त्यांनी तेथील निसर्ग, तो ओबडधोबड रंगडा प्रदेश, दुष्काळ, तेथील माणसे यांचे चित्रण केले. एकूणच माडगूळकरांची व्यक्तिचित्रणे विविध छटांनी नटलेली आहेत. त्यांची भाषा साधी व निवेदनाच्या स्वरूपाची आहे.

माडगूळकरांची कथा आशयदृष्ट्या खूप व्यापक आहे. त्यांच्या कथेतून सारा गावगाडा रंगविलेला दिसतो. पाटील, कुणबी, मास्तर, तेली, महार, मांग, वैदू, रामोशी, कतकरी, नंदीवाले, गोसावी, माकडवाले यांचे गावगाड्याशी असणारे संबंध स्पष्ट होतात. ग्रामीण जीवनातील दुःख, दारिद्र्य, शोषण ते कथेतून रंगवितात. त्यांच्या कथेत दुःखाने गांजलेली, पिडलेली, बेरकी तर कलागती करणारी माणसे आढळतात. म्हणजे वास्तवतेला सोडून ते बाजूला जात नाहीत. दलित जीवनातील उपेक्षित जातीच्या दुःखाचाही विचार त्यांनी केला. भटक्या विमुक्त जाती-जमातींच्या जगण्याचे चित्रण ते करतात. तर 'सर्व्हिस मोटार' सारख्या कथातून औद्योगिकरणामुळे बदलणाऱ्या ग्रामीण परिसराचे चित्रण ते करतात. एकंदरीत माडगूळकरांची कथा ग्रामीण जीवनातील सर्वांगाचा वेध घेते. त्यांच्या कथेचा रचनाबंध व निवेदनशैली श्रेष्ठ आहे. त्यामुळे नवकथेत ती प्रभावी ठरली.

नवकथेपूर्वीची ग्रामीण कथा बऱ्याच बंधनात व साचेबंधात अडकली होती. माटे यांनी दुःख दाखवून तिला थोडी मोकळी वाट करून दिली पण माडगूळकरांनी तिला पूर्णपणे वेगळे रूप दिले. त्यामुळे ग्रामीण कथेच्या विकासात त्यांच्या महत्त्वाचा वाटा आहे.

* इतर ग्रामीण कथाकार:- वि.स. सुखटणकर :-

१९३१ साली गोव्यातील लेखक वि. स. सुखटणकर यांचा 'सह्याद्रीच्या पायथ्याशी' हा प्रादेशिक कथांचा संग्रह प्रकाशित झाला. त्यातून गोवा प्रदेशातल्या लोकांची शब्दचित्रे चित्रित झाली. त्यांच्या या कथातून गोव्यातील देवदासींची कुचंबणा, ग्रामीण अशिक्षित माणसांची दबलेली मने, हिंदू कुटुंबातील तरूणांची गुलामी मनोवृत्ती, शेजाऱ्या शेजाऱ्यातील हाडवैर व त्यामुळे होणारे नुकसान, तेथील अंधश्रद्धा, हिंदू मुसलमानांचे ऐक्य इ. गोमंतकीय प्रश्न चित्रित झाले. त्यांची कथा निवेदन पद्धतीची,

प्रश्नार्थक स्वरूपाची व चित्तवेधक प्रसंगानी प्रभावी ठरली त्यामुळे गोव्यातील तत्कालीन परिस्थितीचे चित्रण करणे हा उद्देश त्यांच्या डोळ्यासमोर असल्याचा दिसतो.

सुखटणकरांच्या कथेच्या संदर्भात प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई म्हणतात, “त्यांची दृष्टी अंतर्भेदी नसून ती बाह्य स्वरूपावर स्थिरावलेली व रमलेली दिसते.”^{५५}

यावरूनच प्रादेशिक जीवनाची व्यापक जाणीव सुखटणकरांना होती हे लक्षात येते. कथेच्या प्रान्तात प्रादेशिकतेचा पहिला प्रयत्न सुखटणकरांनी केला आणि त्या कथांना ग्रामीण जीवनाचे योग्य ते रूप प्राप्त झाले. ग्रामीण माणसांच्या प्रवृत्ती, हेवेदावे, इनामदार व गावकऱ्यांचे संबंध, गोवा परिसरातील ग्रामीण निसर्गभूमी एकूणच ग्रामीण जीवनाचा परिसर मोठ्या ताकतीने सुखटणकरांनी आपल्या कथेतून उभा केला आणि आपल्या सखोल अनुभवाची प्रचिती आणून दिली.

* लक्ष्मणराव सरदेसाई :-

सुखटणकरांच्या बरोबर लक्ष्मणराव सरदेसाई यांचीही कथा गोमंतकीय प्रदेशाचे चित्रण घडविणारी ठरली. निसर्गसौंदर्यानि नटलेला गोव्याचा परिसर त्यांच्या कथेतून दिसू लागला. ‘कल्पवृक्षांच्या छायेत’, ‘सागराच्या लाटा’, ‘दासळलेले बुरूज’, ‘वादळातील नौका’, ‘मांडवी तू आटलीस’, ‘सागरातील अमृत’, ‘मोहोर’ हे कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले. गोमंतकीय प्रदेशाचे चित्रण करतांना त्यांची कथा वर्णनात जास्त रमते. तेथील नारळी पोफळीच्या बागा, साग हे वर्णन अधिक येते. म्हणजे प्रादेशिक चित्रण ते प्रभावीपणे करू शकले असले तरी मानवी जीवनाचे सखोल चित्रण ते देत नाही. त्यामुळे सुखटणकरांपेक्षा वाङ्मयीन गुणवत्ता असूनही ते त्यांच्यापेक्षा कमी दर्जाचे भासतात. पण प्रादेशिक / ग्रामीणतेचा उत्कट नमुना म्हणून त्यांच्या कथेकडे पाहता येईल.

* बा. द. सातोस्कर :-

सुखटणकर/ सरदेसाई यांचा संस्कार घेऊन बा. द. सातोस्कर यांनीही गोमंतकीय प्रदेशाचे चित्रण केले. आपल्या कथेतून स्त्रियांचे मानसिक दैन्य प्रभावीपणे चित्रित केले आणि गोमंतकांच्या जुन्या जीवनपद्धतीची जाणीव करून दिली. एकूणच मराठी प्रादेशिकतेचा प्रवाह त्यांनी पुढे चालू ठेवला.

* र. वा. दिघे :-

प्रादेशिक व ग्रामीण या भेदाच्या उंबरठ्यावर पाय ठेऊन लेखन करत असताना र. वा. दिघे यांच्या कथेचा विचार करावा लागतो. दिघ्यांनी कोकणच्या पार्श्वभूमीवर लेखन केले. सागरकिनाऱ्याजवळ लहानपणापासून वावरल्याने कोकणी ग्रामीण माणसांची हालखी, दारिद्र्य, त्यांच्या मनाची तडफड हे चित्रण आपल्या कथेतून तन्मयतेने केले. त्यांच्या कथेत अद्भूतरम्यता व कल्पनिकता येते. तशीच ती काव्यमय ही बनते. सर्व वर्णन स्वतंत्रपणे करून कोकणच्या परिसराचे त्यांनी सखोल चित्रण केले. 'दंडकारण्यातील रम्यरात्री' हा त्यांचा पहिला कथासंग्रह १९४० साली प्रकाशित झाला. त्यातून कोकण व सह्याद्रीच्या कुशीतील व्यक्तींची भाषा व त्यांचे लोकजीवन याचे चित्रण करण्यात आले. खेड्यातल्या दरिद्री माणसाबद्दल त्यांना कणव आहे. पण कल्पनारम्यतेच्या अतिशयोक्तीमुळे ही कथा प्रभावी ठरली नाही. परिणामी त्यांची कथा करमणूकप्रधान असूनही वास्तवापासून दूर गेली आहे. म्हणून त्यांच्या कथेबद्दल डॉ. भालचंद्र फडके म्हणतात, "जीवनाच्या बुडाशी जाऊन त्यांनी काही अर्थपूर्ण, जीवन घुसळून काढणारे काही सांगितले आहे असे जाणवत नाही." पण प्रादेशिकतेचा उत्कट नमुना म्हणून त्यांच्या कथेकडे पाहावे लागेल.

* ग. ल. ठोकळ :-

र. वा. दिघ्यांच्या बरोबरीने लेखन करणारे त्यांचे समकालीन भानले गेलेले ग. ल. ठोकळ यांनी बऱ्याच प्रमाणात कथा लेखन केले. ठोकळ स्वतः कवी असल्याने ग्रामीण जीवन त्यांनी जवळून पाहिले आहे. ते त्या मातीत वावरले आहेत, पोसले आहेत, तिच्याशी एकरूप झाले आहेत. त्यामुळे त्यांनी विपुल प्रमाणात कथालेखन केले आहे. ग्रामीण जीवनातील विविध रंग आपल्या कथेतून त्यांनी दाखवून दिले. खेड्यातील अज्ञान, तेथील वेगळ्या स्वभावाची माणसे, त्यांच्यातील हाडवैर, पेरणी, पिके जत्रा, सण, उत्सव, भटक्या जमाती या खेड्यातल्या घटकांचे वर्णन त्यांनी आपल्या कथेतून प्रभावीपणे केले. असे असले तरी त्यांची कथा अद्भूतरम्यता व कल्पनारम्यतेतून सुटली नाही. विनोदी व काव्यमय असे प्रकार कथेतून हाताळल्याने अंतरंगापेक्षा त्यांची कथा बहिरंगाने जास्त नटली म्हणजे जीवनाच्या वास्तवापासून ती पूर्णपणे दूर गेलेली दिसते. कारण फडके प्रसिद्ध कथेचा प्रभाव त्यांच्या कथेवर

पडलेला दिसतो. पण अस्सल ग्रामीण अनुभव त्यांनी चितारले असल्याने मराठी ग्रामीण कथा बहुतांशी त्यांच्यामुळे लोकप्रिय ठरली व वाचकांच्या मनाची तिने पकड घेतली.

* चि. य. मराठे :-

१९२५ पासून मराठे कथालेखन करीत आहेत. प्रारंभी त्यांची ऐतिहासिक कथा असली तरी पुढे त्यांनी ग्रामीण कथा लिहिल्या पण त्यातही अदभूतता व रंजकता दिसून आली. 'गावरान गोष्टी' हा त्यांचा ग्रामीण कथांचा संग्रह १९४६ साली प्रकाशित झाला. खेड्यातल्या वास्तवापासून त्यांची कथा दूर जाते. गुन्हेगार व्यक्ती, त्यांचे धाडस, प्रेम या गोष्टींना प्राधान्य देऊन करमणूक प्रधान अशी त्यांनी कथा लिहिली.

* बी. रघुनाथ :-

मराठवाड्यातील प्रदेश व तेथील अन्यायाला बी रघुनाथ यांनी आपल्या कथेतून वाचा फोडली. १९४० ते १९५५ या काळात कथा लेखन करून महत्त्वपूर्ण कार्य केले.

* ग. दि. माडगूळकर :-

माडगूळकरांची मूळ प्रवृत्ती कवीची असली तरी ज्या ग्रामीण मातीत ते जन्मले तिला कथेतून रंगवायला ते विसरले नाहीत. ग्रामीण जीवनातील मांगल्य, पावित्र्य त्यांनी जपले व व्यक्तिचित्रणाला प्राधान्य देऊन त्यांच्याकडे पाहण्याचा स्वतःचा दृष्टिकोन व्यक्त केला. एकंदरीत माणदेशच्या परिसरातील ग्रामीण समाजव्यवस्था व वास्तवता त्यांनी आपल्या कथेतून साकार केली.

* वामन चोरघडे :-

नागर कथेबरोबरच काही ग्रामीण कथा वामन चोरघडे यांनी लिहिली. चोरघडेच्या कथेतून चिंतनशील मनोवृत्ती व काव्यात्म आविष्कार व्यक्त झालेला दिसून येतो. नयकशैली आपले नाते सांगत त्यांची कथा पुढे सरकते. उत्कट व तरल भावनेचा आविष्कार त्यांच्या कथेतून प्रत्यक्षास येतो. ती मानवी मनाचे पापुद्रे हळुवारपणे उलगडताना दिसते. जीवनातील दुःख, कारुण्य, स्त्रियांचे मन याचा ती

वेध घेते. एकंदरीत त्यांची कथा वाचल्यानंतर भारतीय संस्कृती व गांधीजींचे जीवन विषयक तत्त्वज्ञान याचा पगडा त्यांच्यावर असलेला दिसतो:

* द. र. कवठेकर :-

यांनी कौटुंबिक ग्रामीण कथा लिहून आपल्या ग्रामीण जीवनाच्या अनुभवातून तरल वास्तववादी कथा लिहिली. पुढे य. गो. जोशी यांनी त्यांच्या पावलावर पाऊल ठेऊन ग्रामीण कथा सजवली. मानवी मनातील कारुण्य त्यांनी उलगडून दाखविले. त्यामुळे त्यांची कथा भावनेने ओथंबलेली दिसते.

१९४५ नंतर दुसऱ्या महायुद्धाचा काळ संपला. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय स्थित्यांतरे तर झालीच पण मोठा मानवी संहार होऊन माणसाच्या साऱ्या इच्छा अकांक्षा दुभंगून गेल्या. खरी जीवनमूल्ये उध्वस्त झाली आणि मानवी मनाचा वेध सुरू झाला. साहजिकच वाङ्मयावर त्याचा परिणाम झाला. देशाला स्वातंत्र्य मिळाले. खेड्यात शिक्षणाचे वारे वाहू लागले. तरुणवर्ग जोमाने पुढे झाला. खेडी बदलू लागली. त्या साऱ्या ग्रामीण जीवनाचे चित्रण ग्रामीण कथेतून घडत गेले.

* म. भा. भोसले :-

ग्रामीण जीवनावर मनापासून प्रेम करणारे म. भा. भोसले नवकथे अगोदर दहा वर्षे माट्यांच्या बरोबरीने कथालेखन करत आहेत. डॉ. नागनाथ कोतापल्ले म्हणतात, “श्री. म. माटे यांचे एक समकालीन ग्रामीण लेखक म. भा. भोसले यांचे लेखन स्वप्नरंजनात्मक व घटनाप्रधान आहे. किंबहुना रंजक लेखक म्हणूनच त्यांचा निर्देश करावा लागेल.”^७ माटे यांच्या प्रमाणेच दलित व ग्रामीण जीवनाचे चित्रण त्यांनी काही कथातून केले. ‘मुकामार’, ‘गोकीचे गोकुळ’ या कथा त्यात महत्त्वपूर्ण ठरतात. भोसले यांची १९३६ साली ‘आजोबाची डायरी’ ही पहिली कथा मुंबईच्या ‘निर्भीड’ साप्ताहिकात प्रकाशित झाली. तेव्हापासून पुढे नवकथेबरोबर ते कथालेखन करत राहिले. माडगूळकरांच्या प्रमाणे एका विशिष्ट प्रदेशाचे चित्रण त्यांनी केले. सारे आयुष्य ग्रामीण परिसरात घालविल्याने त्यांना ग्रामीण जीवनाचा भरपूर अनुभव आहे. फडके, खांडेकर यांच्या विचारांचा प्रभाव त्यांच्यावर बऱ्याच प्रमाणात पडलेला दिसतो.

खेड्यातील लोकांच्या जीवनातील समस्या व सुशिक्षितांची जाणीव त्यांच्या कथेतून पहावयास मिळते. दक्षिण सातारा जिल्ह्यातील माणसांची बोली भाषा वापरून त्यांनी अचूक निवेदनपद्धती वापरली आहे. ग्रामीण माणसाचा बाणेदारपणा, त्याची माणूसकी, उत्कट प्रेम इ. गोष्टी सहज लक्षात येतात. त्या परिसरातल्या दारिद्र्य व दुःखाचे चित्रण ते करतात. ग्रामीण जीवनाशी ते प्रामाणिक आहेत. नवकथेशी समकालीन व विविध गुणवैशिष्ट्यांनी त्यांची कथा नटलेली असूनही तिच्याकडे म्हणावे तेवढे लक्ष दिले गेले नाही हे लक्षात घेतले पाहिजे. 'गार सावली', 'नांदाय जाते', 'अहेवं लेंगं', 'पाहुगेर', 'पाझर' इत्यादी त्यांचे कथा संग्रह प्रसिद्ध आहेत.

निष्कर्ष: -

१. इतर मराठी कथेपेक्षा ग्रामीण कथा पूर्णपणे वेगळी मानली जाऊ लागली याचे कारण खेड्यातील शेती, तेथील निसर्ग, गावगाडा याचे वास्तव चित्रण साकार होऊ लागले.
२. खेड्यात वावरणाऱ्या, प्रसंगी परिस्थितीशी झुंज देत जीवन जगणाऱ्या शेतकऱ्यांचे चित्रण ग्रामीण कथेतून घडत गेल्याने ती इतर कथेपेक्षा वेगळी आणि वैशिष्टपूर्ण ठरली.
३. ग्रामीण परिसरात सांस्कृतिक परंपरा जपणारे लोककलाकार वावरात असल्याने व शेतकऱ्यांशी त्यांचे जवळचे नाते असल्याने त्यांचे चित्रण कथेतून झाले व ती उठावदार बनली.
४. ग्रामीण कथेतून शेतीप्रधान संस्कृतीचे चित्रण झाले. शेती हा निसर्गावर आवलंबून असणारा व्यवसाय असल्याने निसर्गातील वातावरणानुसार बदलणारी शेती, त्यावर गुजराण करणारा हा शेतकरी व त्याच्या भोवती असणारे बारा बलुतेदारांचे रिंगण ही ग्रामीण कथेची महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्ये दिसून येतात.
५. ग्रामीण कथेतून रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा या घटकांचे चित्रण झाल्याने एका विशिष्ट प्रदेशाचे चित्रण समजून आले.
६. ग्रामीण परिसरातला माणूस शेतात बरोबरीने राबणाऱ्या मुक्या प्राण्यावर प्रेम करणारा असल्याने

त्यांचे पिढ्यानपिढ्या नाते कसं आहे हे या कथेतून समजून आले.

७. ग्रामीण माणसाचे मन किती भाववेढे असते. निसर्ग, येणारे संकट, स्वतःचे पोट या संबंधित ते सतत चिंतनशील असते. या घावत्या मनाचा वेध ग्रामीण कथेतून घेतला गेला.
८. ग्रामीण कथेतून उपेक्षितांचे, दलितांचे दुःख, दारिद्र्य यांना समोरे जाणारे वास्तव चित्रण रंगविले गेल्याने त्यांच्या जीवनाला विशिष्ट अर्थ प्राप्त झाला. गावगाड्याशी असणारे त्यांचे नाते, त्यांचे गावकुसाबाहेरील जीवन ग्रामीण कथाकारानी मांडले त्यामुळे पुढे दलित कथाकारांना योग्य ती दिशा मिळाली.
९. हरिभाऊ आपटे यांची 'काळ तर मोठा कठिण आला.' ही कथा आशय व अभिव्यक्त्याच्या दृष्टीने जरी बाजूला असली तरी ग्रामीण कथा लेखनाच्या विकासाला सुरुवात करून देणारी कथा म्हणून तिच्याकडे पाहिले पाहिजे.
१०. समाज सुधारणेची दृष्टी डोळ्यासमोर ठेऊन श्री. म. माटे यांनी पांढरपेशी लोकांच्यासाठी केलेले चित्रण ग्रामीण होते. त्यांच्या कथेतून सखोल आशय व्यक्त झाल्याने समाजातील नंतरच्या उपेक्षित, दलित, व्यापक कथा चित्रणाला ते उपयोगी ठरले.
११. नवकथेच्या काळात व्यंकटेश माडगूळकर यांनी ग्रामीण जीवनात वावरणारी भाषेने चित्रित केली. त्याला वास्तवाचा आधार असल्याने ती प्रभावी ठरली. आशयदृष्ट्या ती उल्लेखनीय ठरली.
१२. हरिभाऊ आपटे यांच्यानंतर सुखटणकर/ सरदेसाई यांच्या ग्रामीण कथेतून खरंखुरे वास्तव जीवन रंगविले गेले नाही पण एका विशिष्ट प्रदेशाचे. तेथील निसर्गाचे, माणसांचे त्यांनी चित्रित केलेले अनुभव पुढील कथालेखनाला कारणीभूत ठरले.
१३. ठोकळ / दिघे यांनी आपल्या कथेतून जीवनातील विविध रंग दाखविले. कोंकणच्या प्रदेशातील दारिद्र्य, हालाखी याचे चित्रण दिघ्यांनी केले तर ग. ल. ठोकळांनी खेड्यातील अज्ञान, हाडवैर, जत्रा, सण इ. घटकांचे वर्णन करून आपल्या कथेतील पात्रांना मुक्त केले.

तळटीपा

१. फडके ना. सी. - 'प्रतिभा साधन'
२. डॉ. कोत्तापल्ले नागनाथ - 'ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि शोध', पृष्ठ-७
३. डॉ. यादव आनंद- 'ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि समस्या', पृष्ठ. १०
४. डॉ. नलगे चंद्रकुमार - 'ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास', पृष्ठ. ८९
५. प्रा. सरदेसाई लक्ष्मणराव - 'रत्नाकर' मासिक ऑक्टो- १९३२ ग्रंथ परीक्षण
६. डॉ. फडके भालचंद्र - 'मराठी कथेची वाटचाल' (अप्रकाशित) प्रबंध पृष्ठ -५०६
७. डॉ. कोत्तापल्ले नागनाथ - 'ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि शोध' पृष्ठ- ६४
